

GAPDAGI BOSHQARUV, MOSLASHUV MUNOSABATLARINING XUSUSIYATLARI (KELISHIKLAR ORQALI IFODALANADIGAN SINTAKTIK MUNOSABATLAR)

Sayfiddinova Ziynat Abduzohidovna,
ziynatsayfiddinova@gmail.com
ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Tilshunoslikda sintaktik munosabatlar gap tuzilishini tashkil etuvchi asosiy birliklar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni belgilaydi. Umuman olganda, sintaktik munosabatlarning uch turi mavjud: boshqaruv, moslashuv va bitishuv.

Abstract: In linguistics, syntactic relations define the connections between the basic units that make up the structure of a sentence. In general, there are three types of syntactic relations: control, coordination, and conjunction.

Аннотация: В лингвистике синтаксические отношения определяют связи между основными единицами, составляющими структуру предложения. В целом существует три типа синтаксических отношений: контроль, координация и согласование.

Kalit so‘zlar: *Boshqaruv, yordamchi so‘z, moslashuv, bitishuv, so‘z birikmasida bog‘lanish usuli.*

Kirish

An‘anaviy tilshunoslikda ham “sintaktik munosabat” va “sintaktik aloqa” terminlari farqlanadi. Sintaktik munosabat sintaktik birliklar o‘rtasidagi mazmuniy sintagmatik munosabatni, sintaktik aloqa esa shakliy sintagmatik munosabatning ifoda tomonini bildiradi deb ta’kidlaydi A.Nurmonov. Ma’lum sintaktik shaklning (gap bo‘lagi shaklining) boshqa sintaktik shakl bilan ketma-ket munosabati shakliy sintagmatik munosabat sanaladi.

So‘zlarning grammatik munosabatga kirishuvi bilan hosil bo‘lgan sintaktik konstruktsiya qo‘shilma sanaladi. Bu xilma-xil qo‘shilmalarning eng sodda ko‘rinishi ikki mustaqil so‘zdan tuzilib, uning tarkibidagi komponentlarning o‘zaro bog‘lanishi bir (tobe) elementning ikkinchi (hokim) elementga ergashishi formasida bo‘lavermaydi. So‘zlar nok va olma, anjir va anor, o‘qidi va yozdi shaklida – biri ikkinchisiga tobelanmay, teng holda bog‘lanishi ham mumkin. Bu bog‘lanish modellar shaklida ot va ot, fe’l va fe’l shakllarida so‘z tizmalarini hosil qiladi. Bunda komponentlarning huquqi teng darajada bo‘ladi, hokim-tobelik aloqasi ko‘zga tashlanmaydi.

Sintaktik konstruksiyaning komponentlari orasidagi bog‘lanish bu komponentlar orqali ifodalangan ma’nolarning (predmet, belgi va ular orasidagi munosabatni ifodalovchi ma’nolarning) bog‘lanishini bildiradi. Bu ma’nolar material dunyoning kishi ongida aks etishidan tug‘iladi.

Har qanday shakliy sintagmatik aloqa ma’lum mazmuniy sintagmatik munosabatni ifodalaydi va bu ikki munosabat birligi shakl va mazmun dialektikasini aks ettiradi. Masalan, ega va kesimning shakliy munosabatidan tashkil topgan men keldim sintaktik qurilmasi subyekt va predikatning mazmuniy munosabatini ifoda qiladi. An’anaga ko‘ra, ega bilan kesim gapning struktur asosini tashkil qiladi. Ega va kesim munosabati minimal gap deb ham yuritiladi. qolgan bo‘laklar esa shu bo‘laklardan biriga bog‘lanib, gapni yoyiq tusga kiritadi. Shunga muvofiq sintaktik munosabat ierarxiyasini ikkita sathga ajratish ham mumkin:

1. Predikativ sath (ega va kesim munosabati).
2. Nopredikativ aloqalar sathi.

Moslashuv. Bunda bog‘langan har ikki so‘z bir-biriga muvofiqlashib, tobe so‘z shu aloqaga mos hokim so‘z formada keladi; ulardan birining o‘zgarishi bilan boshqasi ham o‘zgarib, shunga mos formaga o‘tadi – o‘z shakllanishini unga barobarlashtiradi. Masalan, terimchining hikoyasi.

Qaratqich bilan qaralmish moslashuv yo‘li bilan bog‘lanadi; shaxs va sonda moslashadi. Bunday tobelanishning asosiy xususiyati tobelanish bir qismning boshqasini aniqlashga xizmat qildirishidir. Tobe so‘z bilan hokim so‘z bir-biriga moslashadi, harakat, belgi va predmetning qaysi predmetga tegishliligi ko‘rsatiladi. Masalan, mening vatanim, gullarning guli, talabalarning o‘qishi. Gullarning guli - Nargis. Bunda guli (hokim) so‘z talaba bilan gullarning (tobe so‘z) qaratqich kelishik qo‘shimchalarini olib kelgan. Dutorimning torlari qo‘sh bulbuldek sayraydi kabi. Moslashuv hodisasi so‘z birikmasining doirasi bilangina cheklanmaydi. Ega va kesim moslashuv yo‘li bilan bog‘lanadi.

Bunday birikma “qaratuvchi va qaralmish” qolipida tuziladi; birinchi a’zo ot, ot tur yoki otlashib kelgan leksema bilan ifodalanadi, qaratqich kelishigida bo‘ladi. Shunday leksema shakl sintaktik jihatdan ikkinchi a’zoga bog‘lanadi. Ikkinchi a’zoga birinchi a’zo bilan sintaktik bog‘lanish tufayli nisbatlovchi qo‘shiladi; nisbatlovchidan oldin sonlovchi qatnashadi, birlik yoki ko‘plik sonlovchisi obyektiv voqelikka ko‘ra tanlab qo‘shiladi; turlovchi esa birikmaning boshqa bir leksema yoki birikma bilan sintaktik bog‘lanishi natijasida qo‘shiladi, shunga ko‘ra ikkinchi a’zo (birikma yaxlitligicha) asli leksema (birikma) holatida bo‘ladi, leksema shaklga (birikma shaklga) keyingi sintaktik bog‘lanish natijasida aylanadi: hovlining o‘rtasi, cholning nabirasi- kabi. a’zo munosabati jihatidan qaralmishdan anglashiladigan predmet yoki belgi qaratuvchidan anglashiladigan

predmetga (predmet tasavvuridagi belgiga) tegishli ekani (nisbat berilayotgani) ifodalanadi: o'rta hovliga, nabira cholga tegishli. Qaratuvchili birikma ifodalaydigan ma'nolar deb xoslik, butunning bo'lagi, to'dadan ajratilgan qism, o'ringa, vaqtga munosabat ma'nolari ta'kidlanadi. Asli bu ma'nolar – birikmaning ma'nolari emas, balki qaratuvchi, qaralmish bo'lib keladigan leksemalardan anglashiladigan ma'nolar. Qaratuvchili birikmada turlovchilar paradigmasining bir vakili-qaratqich kelishigi bilan nisbatlovchilar paradigmasi morfemalari orasidagi bog'liqlik namoyon bo'ladi.

Bunda kelishik sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi va sintaktik vazifa ko'rsatkichi bo'ladi; nisbatlovchi esa sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi, lekin shakl o'zgartiruvchi ekanidan qat'i nazar, sintaktik vazifaga nisbatan betaraf bo'ladi. Qaralmishga nisbatlovchi qaratuvchidan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'nolarga muqobil holda tanlab qo'shiladi. Qaralmishga qaysi nisbatlovchi qo'shilishini qaratuvchining kelishik shakli emas, balki kelishik qo'shiladigan asos, shu asosdan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'no belgilaydi: mutanosiblik asosdan anglashiladigan grammatik ma'nolar bilan morfema (nisbatlovchi) ifodalaydigan ma'nolar orasida voqe bo'ladi. Qaratuvchi tarkibidagi kelishik shakli va qaralmish tarkibidagi sonlovchi mutanosiblik aloqasida qatnashmaydi.

Mutanosiblik qaratuvchi bilan qaralmishning grammatik shakllarida voqe bo'lmaganligi sababli bunday birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa moslashuv emas, balki muvofiqlashuv deyiladi (Rus tilshunosligida ega bilan kesim orasidagi bunday aloqa koordinatsiya deb nomlanadi: lot. co(n) - birgalikda, ordinatio - “tartibli joylashuv”. Bunday sintaktik aloqaga sootvetstviye ham deyiladi). Qaralmishga qaysi nisbatlovchining qo'shilishi qaratuvchining qanday turkum leksemasi bilan ifodalanishiga, qisman uning grammatik shakliga bog'liq: 1. Qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida qaralmishga shu olmoshga mutanosib nisbatlovchi qo'shiladi: mening uy + im-, mening uylar +im-, sening uy + ing-, sening uylar + ing-, uning uy + i-, uning uylar + i-, bizning uy + imiz-, bizning uylar + imiz- kabi.

Moslashuv (tilshunoslikda) — tobe (bog'liq) aloqaning bir turi bo'lib, bunda birikmaning tobe qismi o'z shaklini xokim qismning shakliga moslaydi, shu bilan hokim qismga bog'lanadi. Hokim qismning shakli o'zgarishi bilan tobe qism ham ma'no jihatdan shu shaklga mos bo'lgan shaklni oladi. O'zbek tilida M. aloqasi, asosan, qaratqichqaralmish va ega-kesim aloqasida ko'rinadi va bu moslik shaxs va son jihatidan bo'ladi, ya'ni qaratqich yoki ega qaysi shaxssonni bildirsa, qaralmish yoki kesim xuddi shu shaxssonni bildiruvchi shaklda bo'ladi: men yozyapman, sen yozyapsan, u yozyapti, biz yozyapmiz, siz yozyapsiz, ular yozishyapti. Mening ukam, sening ukang, uning ukasi.

Hokim qism (qaratqich yoki ega) 3-shaxsni bildiruvchi otlardan ifodalanganda, hokim va tobe qism sonda moslashishi ham, moslashmasligi ham, ya'ni hokim qism ko'plik son, tobe qism birlik son shaklida bo'lishi mumkin: sozandalar keldilar (kelishdi) yoki sozandalar kel-d i. Ega 3-shaxsdagi shaxs bildirmaydigan so'zlardan bo'lganida, ega ko'plik, kesim esa birlik shaklida qo'llanadi, ya'ni son jixatdan moslashish bo'lmaydi: gullar ochildi.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari (sintaktik shakl hosil qiluvchi vosita) – kelishik, egalik, kesimlik ko'rsatkichlari. Aloqa-munosabat shakllari shakliy omil sifatida so'zlarning erkin bog'lanishida faol: Men qishloqqa o'tdim gapida *-ga* shakli qishloq so'zini o'tmoq fe'li bilan, *-dim* kesimlik shaklidagi *-m* ko'rsatkichi men so'zini o'tmoq fe'liga tobelash vazifasini o'tamoqda.

Egalik qo'shimchalari mustaqil so'zlarning hokim mavqeda kelishini ifodalab, uning tobe so'zga munosabatini ko'rsatadi (sizning uyingiz). Shuningdek, bog'lash bilan birgalikda, hokim va tobe so'zning shaxs va sonda moslashishini ham ta'minlaydi.

Kelishik – mustaqil so'zning barchasi uchun tobelikni ta'minlovchi formal ko'rsatkich. *Masalan*, bosh kelishik egani, tushum kelishigi to'ldiruvchini, qaratqich kelishigi aniqlovchini hokim bo'lakka tobelaydi.

Shaxs-son qo'shimchalari, kesimlikning boshqa shakllari bilan birgalikda, o'zi hosil qilayotgan hokim bo'lakni tobe bo'lak – egaga bog'laydi.

Yordamchi so'z. Sintaktik aloqani ifodalashda qo'llanadigan yordamchi vositalar (ko'makchi, bog'lovchi va bog'lama) birikuvlarda shakliy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'makchining bir so'zni ikkinchi so'zga tobelovchi vosita ekanligi, ma'no va vazifa jihatdan kelishikka o'xshashligi (*telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq*), shuningdek, so'zni sintaktik aloqaga kiritishda o'zi bilan birga uning biror kelishik shaklida bo'lishini ham talab qilishi ma'lum: Marraga qadar bir tekisda yugurib borishdi. (A.G'ul.).

Bog'lovchi odatda, so'z tizmalari, gaplarning a'zolarini bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: olma va anor. Men o'qidim va yozdim. Teng bog'lovchi birinchi misolda so'z tizmasi a'zolarini, ikkinchi misolda esa qo'shma gap a'zolarini bog'lash uchun xizmat qilgan.

Bog'lama ot kesimni ega yoki boshqa tobe a'zo bilan bog'lash uchun xizmat qiladi: *Biz o'tgan yili talaba bo'ldik*. Bunda bo'ldik bog'lamasi shaxs-son va zamon ma'nolarini ifodalagan hamda kesimni uning shaxs (biz), zamon (o'tgan yili) kengaytiruvchilari bilan bog'lagan.

So‘z tartibi. So‘zlar erkin birikuvda grammatik shakl asosida bog‘langanda, so‘z tartibi o‘zgarsa-da, u ma’noviy munosabat yoki bog‘lanishga ta’sir qilmaydi: *Sen kitobni keltirdingmi? Kitobni sen keltirdingmi? Keltirdingmi sen kitobni?* birikuvidagi so‘z o‘rni almashtirilganiga qaramay, keltirdingmi so‘zshakli hokim, sen va kitobni so‘zshakllari tobe a’zo sifatida qolavergan. Chunki ular sintaktik mavqeini ta’minlovchi vosita – morfologik ko‘rsatkichga ega. So‘zning hokim-tobeligi (sintaktik mavqe)ni ko‘rsatuvchi vosita bo‘lmaganda so‘z tartibining qimmati oshadi (*achchiq olma*). Bunda so‘zning gapdagi funksiyasi, asosan, tartibi bilan belgilanadi, tartib o‘zgarsa, mazmun bilan birga, sintaktik holat ham o‘zgaradi: Hayot go‘zal (*ega+kesim*), go‘zal hayot (*aniqlovchi+aniqlanmish*). Gapda uslubiy maqsadlarda so‘z tartibi o‘zgarishi mumkin: O‘qituvchi intizom haqida gapirdi. Intizom haqida o‘qituvchi gapirdi. Tartibning bunday o‘zgarishi a’zolarining hokim-tobeligiga ta’sir qilmaydi, biroq gapning uslubiy jihatiga, fikrdagi ma’no nozikligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Ohang ham, yuqorida aytilganidek, birikuvning tabiatini ko‘rsatuvchi nisbiy vosita. Gap tugallangan ohang bilan aytiladi, uning tarkibidagi ayrim birikuvlar sanash (*olma va anor*), ayrimlari ko‘tariluvchi ohangga (*qizil qalam*) ega bo‘ladi.

Ohang (pauza) birikuvning sintaktik bo‘linishini ko‘rsatadi. Masalan, Ko‘p qavatli uy birikmasini ikki xil (*ko‘p//qavatli uy* va *ko‘p qavatli//uy* tarzida) aytish mumkin. Demak, sintaktik aloqani, unga bog‘liq ravishda mazmuniy farqlanishni ifodalashda ohangning o‘rni bor. Ya’ni *ko‘p//qavatli uy* tarzida birinchi so‘zdan keyin pauza qilinishi natijasida (*ko‘p*) so‘zshakli tobe va qavatli uy birikmasi unga hokim mavqeda bo‘lib, bunda qavatli uylarning ko‘pligi haqidagi ma’no anglashiladi. Ikkinchi holatda (*ko‘p qavatli//uy*) esa ko‘p qavatli birikmasi tobe, uy so‘zshakli esa hokim mavqeda, birikmadan esa uyning qavatlari ko‘pligi ma’nosi namoyon bo‘lgan.

Sanash ohangi bir xil bo‘lakning aloqasini ifodalaydi: Oltin, kumush tosh bo‘lar. (Maq.)

Qo‘shma gapning tarkibiy qismlari orasida ham turli: qarama-qarshilik (*Kunduzi issiq – kechasi sovuq*), shart (*Sen kel – u boradi*), sabab (*Kecha borolmadim – mehmonlar kelib qoldi*) – ma’noviy munosabatlar mavjud.

Ko‘rinadiki, ayrim o‘rinda so‘zlar va gaplarni bog‘lashni ohangning o‘zi bajaradi.

So‘z birikmasida bog‘lanish usuli

So‘z birikmasi a’zolari orasidagi bog‘lanish, ya’ni tobelanish uch xil: bitishuv, moslashuv, boshqaruv. Bu aloqa turining o‘ziga xos xususiyati va farqi a’zolarini biriktiruvchi ko‘rsatkich yoki boshqa vositadan kelib chiqadi. Masalan, tez yurmoq, qalamni olmoq, kitobning varag‘i birikmalarida tobe so‘zning qaysi

shaklda kelishi ko'pincha, uning hokim so'ziga (*qalamni olmoq*) bog'liq bo'lsa, ba'zan har ikkala a'zo bir-birining qanday shaklda bo'lishini belgilab qo'yadi (*kitobning varag'i*).

Bitishuvda birikkan so'zlarning o'zaro aloqasi, asosan, tartib va ohang bilan belgilanadi. Bitishuv aloqasida morfologik ko'rsatkich bo'lmasa-da, tartib muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bunda tobe so'z ushbu mavqeda kelish uchun shakliy jihatdan o'zgarmaydi. Zero, tobe a'zo sifatida namoyon bo'layotgan so'z ma'noviy va vazifaviy jihatdan bunga xoslangan bo'ladi. Misollar: qizil gul, oq qog'oz. Ba'zan ot turkumidagi so'zlar ham hech qanday vositasiz tobe vazifada kela oladi: oltin soat, tosh yo'l kabi. Bunda ular mohiyatan tobe a'zolik doimiy belgisi bo'lgan sifat, son, ravish turkumiga yaqinlashadi. Bu hodisa nutqiy bo'lib, oltin, tosh leksemasining lisoniy mohiyati bilan belgilanmagan.

Quyidagi so'zlar bitishuv yo'li bilan bog'langan:

- 1) *ravish +fe'l: o'z-o'zidan gapirmoq;*
- 2) *sifat+fe'l: yaxshi so'zlamoq;*
- 3) *son+ot: o'nta qalam, sakkiz daftar;*
- 4) *ot+ot: kumush qoshiq, chang yo'l;*
- 5) *olmosh+ot: hamma odam, qanday kitob.*

Ayrim manbalarda tobe so'z vazifasida ravishdosh (shoshilib gapirdi), sifatdosh (o'qigan bola) yuzaga chiqqan birikuv ham bitishuvli birikma sifatida qaraladi. Vaholanki, bu erda ravishdosh ko'rsatkichi *-ib* fe'lni fe'lga (shoshilib gapirdi), sifatdosh shakli *-gan* fe'lni otga (o'qigan bola) bog'lash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bularning morfologiyada lug'aviy-sintaktik shakl sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvni bitishuvli emas, balki boshqaruvli birikuv sifatida baholashni taqozo etadi.

Bitishuvda a'zolarining hokim-tobelik holati, asosan, tartib va joylashuv omili asosida belgilanadi: (tobe a'zo ya'ni tobe so'z oldin, hokim so'z keyin keladi hamda a'zolar orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi, (*kumush qoshiq birikmasini kumush o'nta qoshiq deb o'zgartirib bo'lmaydi*). Ba'zan bitishuvda ham tartib ikkinchi o'ringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis bo'ladi – Majlis kechqurun bo'ladi. Lekin bunda majlis so'zi fe'lga bitishuv asosida emas, balki bosh kelishikda bog'lanayotganligini esdan chiqarmaslik lozim.

Demak, bitishuv aloqasida tartib va ohang muhim rol o'ynaydi. Bunda tobelik tartib va joylashuvdan, so'zning grammatik xususiyati va ma'nosidan anglashilishi ayon bo'lib turadi.

Kelishik affiksi o'z ma'nolarini yo'qotgan tezda kelmoq, o'z-o'zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvini ham bitishuv aloqasi sifatida qaramoq

lozim. Chunki kelishik qo'shimchasi bu SBda o'z tizimidan ajralib, so'z tarkibida «qotib qolgan». Bular – kelishik qo'shimchasini olgan holda ravishga ko'chgan so'z.

Boshqaruv aloqasi bir tomonlama shakllangan SBlar tarkibida amal qiladi. Faqat tobe a'zolari birikish uchun tobelovchi qo'shimcha olgan SB boshqaruv yo'li bilan bog'langan deyiladi. Bunda hokim so'z tobe so'zning qanday shaklda bo'lishini boshqaradi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida tobe so'zning tushum kelishigi shaklida kelishi o'qimoq fe'lining o'timliligi bilan belgilangan. Agar bu fe'l o'timsiz fe'lga aylantirilsa, (o'qildi) tobe so'zdagi tushum kelishigi shakli o'z-o'zidan g'oyib bo'ladi: kitobni o'qimoq-kitob o'qildi[1].

Boshqaruv aloqasida tobe so'zni har xil turkumdagi so'z boshqarishi mumkin. Misollar: uyga bormoq (*fe'lli boshqaruv*), mendan katta (*sifat boshqaruvi*), tovushdan tez (*ravishli boshqaruv*), o'qishda birinchi (*son boshqaruvi*), aytgan bola (*otli boshqaruv*). ya'ni tobe so'z oldin, hokim so'z keyin keladi hamda a'zolar orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi, (*kumush qoshiq birikmasini kumush o'nta qoshiq deb o'zgartirib bo'lmaydi*). Ba'zan bitishuvda ham tartib ikkinchi o'ringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis bo'ladi – Majlis kechqurun bo'ladi. Lekin bunda majlis so'zi fe'lga bitishuv asosida emas, balki bosh kelishikda bog'lanayotganligini esdan chiqarmaslik lozim.

Demak, bitishuv aloqasida tartib va ohang muhim rol o'ynaydi. Bunda tobelik tartib va joylashuvdan, so'zning grammatik xususiyati va ma'nosidan anglashilishi ayon bo'lib turadi.

Kelishik affiksi o'z ma'nolarini yo'qotgan tezda kelmoq, o'z-o'zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvini ham bitishuv aloqasi sifatida qaramoq lozim. Chunki kelishik qo'shimchasi bu SBda o'z tizimidan ajralib, so'z tarkibida «qotib qolgan». Bular – kelishik qo'shimchasini olgan holda ravishga ko'chgan so'z.

Valentlik tushunchasi

Hozirgi tilshunoslikda gap bo'laklari iyerarxiyasida faqat kesimning eng muhim bo'lak, gapning struktur asosi deb qaralishi gapni tashkil etuvchi sintaktik elementlar o'rtasidagi sintaktik aloqalar xarakteriga ham ta'sir qiladi. Har qanday gap predikat va uning argumentlari munosabati birligi sifatida qaralar ekan, predikat va uning argumentlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlar tushunchasi hozirgi tilshunoslikda morfologik munosabatlar tiplarining boshqaruv, moslashuv, bitishuv kabi tahlili orqali emas, balki valentlik tushunchasi orqali belgilanadi. Sintaktik aloqa reallashgan valentlik sifatida qaraladi. Keyingi yillarda valentlik nazariyasi o'z muammosi jihatidan tilshunoslikda alohida soha sifatida ajrala boshladi. Bu termin aslida 1948-yilda S.D.Kaynelson tomonidan qo'llanilgan edi.

U soʻzning gapda maʼlum tarzda reallashishi va boshqa soʻz bilan maʼlum kombinatsiyaga kirishishi xususiyatini uning sintaktik valentligi hisoblaydi. S.D.Kaynelson bilan bir vaqtda, ammo oʻzi mustaqil holda fransuz tilshunosi L.Tener ham 50-yillarda tobelik grammatikasi doirasida valentlik nazariyasini ishlab chiqdi. Uning bu nazariyasi jahon tilshunosligiga keng tarqaldi, yangi-yangi tadqiqotlar vujudga kelishiga turtki boʻldi. Tener oʻz grammatikasida gapni struktur jihatdan tahlil qilish jarayonida uning struktur asosi sifatida feʼlga tayandi.

Feʼl valentligi nazariyasiga koʻra gap strukturasi predikat (koʻp hollarda feʼldan ifodalangan) belgilaydi va u oʻziga muvofiq kategorial belgilarga oʻrin ochadi. Gapning barcha komponentlari feʼl-predikat valentligi munosabatiga koʻra u bilan bogʻliq argument, aktant, agens, lokalis, kengaytiruvchilar kabi terminlar bilan bir-biridan farqlandi.

Valentlik nazariyasining mukammallashishida nemis tilshunosi G.Xelbig katta rol oʻynadi. U nemis tili materiallari asosida feʼlning valentlik modellarini ishlab chiqdi va *“Nemis tilidagi feʼllar valentliklari va distributsiyasi lugati”* ni tuzdi.

Dastlab valentlik nazariyasi valentlik tabiatini turlicha hal qiladigan ikki yoʻnalish – forma va semantik yoʻnalishga ajraldi. Keyingi davrlarda bu ikki yoʻnalish orasida oʻzaro yaqinlashish, soʻz shakl va soʻz leksik maʼnosi valentliklari oʻrtasidagi munosabatning mavjudligiga eʼtibor berilmoqda.

Hozirda valentlikning asosan ikki turi sintaktik (konfiguratsion) va semantik turlari koʻp tilshunoslarga yaxshi tanish. Sintaktik valentlik – maʼlum mustaqil soʻzning boshqa mustaqil soʻz bilan birika olish imkoniyati va semantika bilan ham bogʻliq. Semantik valentlik leksemalar oʻrtasidagi turli sintagmatik munosabatlarni koʻrsatadi. Masalan, oʻzbek tilida *“sayramoq”* leksemasi qushlarning ovoz chiqarishi maʼnosini ifodalaydi. Shuning uchun u faqat kushlar soʻzi bilan bogʻlana oladi. Ammo u *“koʻp gapirish”* maʼnosi bilan *“odam”* sinfiga kiruvchilar bilan ham birikadi. Bu sayramoq leksemasining semantik valentligidir.

Sintaktik valentlik leksema valentligining ikkinchi tomoni, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni oʻziga tortish uchun ularning maʼlum sintaktik shaklda – kelishik, koʻmakchi, ravishdosh, sifat-dosh qoʻshimchasini olishini talab qilishi. Bu hokim leksemaning sintaktik mavqei, grammatik shakli tomonidan belgilanadi. Masalan, Xatni yozdi, Xat yozildi sintaktik qurilmalaridagi (xatni) va (xat) soʻzlarining grammatik shakli bosh soʻzning grammatik shakli bilan belgilangan[2].

Sintaktik valentlik lugʻaviy valentlik bilan zich bogʻlangan, biri oʻzgarsa, ikkinchisi ham oʻzgaradi, biri yoʻqolsa, ikkinchisi ham boʻlmaydi. Masalan, yetakla leksemasi joʻnalish kelishigidagi otni oʻziga tortmaydi (Halimga yetakla tarzida). Lekin yetakla leksemasi orttirma nisbat shakli *-t* bilan shakllansa, (Halimga)

so'zshakli unga tortila oladi. Bunda yetakla leksemasining sintaktik valentligi o'zgardi.

Lug'aviy va sintaktik valentlik o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular tez-tez o'zgarishga uchrab turadi. Masalan, Ashulachi *“hangradi”* birikuvida sintaktik valentlik o'zgarmasdan voqelangan, ammo lug'aviy valentlik yangilangan holda yuzaga chiqqan. Bunday hol ko'chma ma'no yuzaga chiqqanidan dalolat beradi. Xat yozildi, Xatni yozdi birikuvlarida ma'noviy valentlik joyida, biroq sintaktik valentlik o'zgargan. Bu turlicha sintaktik shakllar voqelanganligini ko'rsatadi. Biroq aytilgan har ikkala o'zgarish ham bir yoqlama – yo ma'noviy, yo sintaktik tabiatga ega. Agar o'zgarish birdaniga ikki tomonlama – ham lug'aviy, ham sintaktik bo'lsa-chi? Bunda derivatsiya sodir bo'ladi. Dalil sifatida ochmoq fe'lining lug'aviy va sintaktik valentliklarini aniqlash orqali bunga amin bo'lish mumkin:

1. *Tergovchi jinoyatni ochdi.*
2. *Jinoyat tergovchi tomonidan ochildi.*
3. *Amerikani Vespuchchi ochdi.*
4. *Gul ochildi.*

1- va 2-misolda ochmoq fe'li valentliklarini to'ldiruvchi so'z (tergovchi) ning ma'nosi o'zgarmagan, lekin sintaktik shakli (tergovchi – bosh kelishikda, tergovchi tomonidan – ko'makchili) o'zgargan. Demak, ochmoq leksemasining ma'noviy valentligi o'zgarishsiz saqlangan, sintaktik valentligi o'zgargan. Bu o'zgarish ochmoq fe'lga *-il* majhul nisbat qo'shimchasi tomonidan kiritilgan. 3-misolda esa fe'lining sintaktik valentligi o'zgarishsiz qolgani holda ma'noviy valentlik o'zgarishga uchragan. Chunki Amerika so'zining ma'nosi ochmoq fe'li ma'nosiga muvofiq kelmaydi. Ammo sintaktik shakli mos. 4-misolda esa ham ma'noviy, ham sintaktik valentliklar butkul o'zgargan. Chunki gul so'zi ochmoq fe'lga ma'noviy jihatdan mos emas. Bundan tashqari, birikuvchi so'zning sintaktik shakli (gul – bosh kelishik) ochmoq fe'lga *-il* qo'shimchasi qo'shilishi natijasida o'zgarishga uchragan.

Demak, ma'lum bo'ladiki, leksemaning lisoniy valentligi ikkiyoqlama, ma'noviy tomoni unga qanday leksema birika olishi me'yori, chegarasini ko'rsatsa, sintaktik tomoni birikuvchi so'zning qanday grammatik qo'shimchani olishini belgilaydi.

Xulosa

Ma'lumki, har bir milliy til o'z taraqqiyotida mukammallashib boradi: uning grammatik va fonetik normalari barqarorlashadi, lug'at tarkibi esa boyib boradi.

Shuning natijasida til eng murakkab fikrlarni chiroyli va har xil formada ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi.

O'zbek tilida teng va tobe bog'lanish, shuningdek bog'lovchi vositalar an'anaviy tilshunoslikda shakliy-funksional tomondan ancha o'rganilgan. Bu sohada ko'pgina maqolalar, monografiya va qo'llanmalar nashr qilingan. Ammo ulardagi barcha holatlar aniq, ular oxirigacha o'z yechimini topgan deyish qiyin. Biz kichik tadqiqotimizda sintaktik aloqa turlari haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtirish, munosabat bildirishni ma'qul deb bildik.

Aslida ba'zi mustaqil, so'zlar tilning taraqqiyoti va tarixiy takomillanishi protsessida so'zlar birikmasi tarkibida qo'shni so'zlarga qo'shib, enkliza holatida qo'shni so'zga tobelanib, ularga biror yo'sinda singib ketib, shaklan va mazmunan turlicha o'zgarishlarga uchrab, natijada, mustaqil shaklini, muayyan ma'nosini yo'qotib o'zi qo'shilgan so'zlar uchun bir affiks vazifasini bajara boshlaydi va shu holatda affiksga aylanadi, degan turlicha ilmiy nazariya'ning haqiqat ekanini tasdiqlovchi bir qancha asosli dalillar mavjud.

Prezidentimiz aytganidek, “O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-manaviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi, ona tili bu millatning ruhidir”.

Tilimizdagi so'zlar va muayyan grammatik format (affikslarning har biri til va tafakkurning zo'r ehtiyojlari, hayotning keskin talablari bilan til taraqqiyoti protsessida biror konkret so'z shaklidan paydo bo'lgan: -ni, -ning, -ga, -da, -dan kabi kelishik affikslari aslida azaliy emas, ularning har birining o'ziga xos muayyan tarixi va konkret rivojlanish qonuni borki, ilmiy analiz yo'li bilan har bir so'z va har bir affiksning paydo bo'lish tarixi, rivojlanish qonunlari, taraqqiyot yo'llarining ochilishi, aniqlanishi mumkin[3].

Aslida ba'zi mustaqil, so'zlar tilning taraqqiyoti va tarixiy takomillanishi protsessida so'zlar birikmasi tarkibida qo'shni so'zlarga qo'shib, enkliza holatida qo'shni so'zga tobelanib, ularga biror yo'sinda singib ketib, shaklan va mazmunan turlicha o'zgarishlarga uchrab, natijada, mustaqil shaklini, muayyan ma'nosini yo'qotib o'zi qo'shilgan so'zlar uchun bir affiks vazifasini bajara boshlaydi va shu holatda affiksga aylanadi, degan turlicha ilmiy nazariya'ning haqiqat ekanini tasdiqlovchi bir qancha asosli dalillar mavjud.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligi jahon tilshunosligining ilg'or g'oya va metodlarini o'zlashtirgan holda uni yangi ilmiy dunyoqarashlar, zamonaga munosib talqinlar, fanning ilg'or nazariyalari, manbalari bilan boyitishga harakat qilmoqda. Shuning natijasi sifatida A.Nurmonov va N.Mahmudovlar “O'zbek tili nazariy grammatikasi”ni nashr qildilar. Bu ham ilgarigi sintaktik qarashlarga yangi izlanishlar samarasi sifatida katta hissa bo'lib qo'shildi va bu sohani jahon tilshunosligidagi chuqur sintaktik ma'lumotlar materiallar bilan to'ldirdi.

O'zbek tilshunosligida so'nggi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarda sintaktik aloqalar haqidagi nazariy qarashlar, munosabatlar ham o'zgarayotganligini aytib o'tish o'rinlidir. Ayniqsa kesimning asosiy markaziy bo'lak ekanligi, ismlar va kelishiklar.

Kelishikli munosabatlar, ya'ni moslashuv va boshqaruv munosabatlarining aniq qoliplari ishlab chiqilishi til korpusi uchun juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Quyida bu ahamiyatlar bir necha asosiy yo'nalishda bayon qilinadi:

1. Sintaktik tahlil avtomatlashtiriladi. Agar boshqaruv va moslashuv munosabatlarining qoidalari va qoliplari aniq belgilansa:

- Til korpusidagi har bir gap avtomatik ravishda pars qilinadi (ya'ni, grammatik tuzilmasi aniqlanadi).

- Gapdagi bog'lanishlar (so'zlar orasidagi sintaktik munosabatlar) kompyuter tomonidan aniqlanadi. Bu korpusni sintaktik teglash (annotatsiya qilish) imkonini beradi. *Misol: “Kitobni o'qidim” gapida ot – fe'l munosabati boshqaruv orqali aniqlanadi (o'qimoq – -ni kelishigi). Qolip: ot + -ni + fe'l = Tushum kelishigi vositasida boshqaruv.*

2. Mashinali tarjima sifatini oshiradi. Mashinali tarjima tizimlari uchun: Boshqaruv va moslashuv munosabatlarini tushunish — so'zlar qanday bog'lanishini bilish demak. Bu orqali so'z tartibi, ot-sifat, fe'l-to'ldiruvchi kabi birliklar tarjimada to'g'ri aks ettiriladi.

3. Tilshunoslik tadqiqotlari uchun asos.

- Korpus asosida statistik tahlil qilish mumkin bo'ladi: qaysi boshqaruv/moslashuv turlari ko'proq uchraydi, qanday holatda ishlatiladi.

- Yangi til modellari (masalan, o'zbek tili uchun LLMlar) qurishda bu strukturaviy axborotdan foydalanish mumkin.

4. Til o'rgatishda foydali vosita. Ayni qoliplar asosida interaktiv mashqlar, sintaktik konstruktorlar yaratish mumkin. Bu talabalarga tilning ichki tizimini tushunishda yordam beradi.

5. Tilni rasmiylashtirish (formalizatsiya) imkoniyati. Tildagi boshqaruv va moslashuv munosabatlari aniq formulalar ko'rinishida ifodalansa, ular kompyuterga tushunarli bo'ladi. Bu esa grammatik qoidalarni algoritmik tarzda yozishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. G'ulomov, M. Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent. O'qituvchi. 1987.

2. G. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent. O'qituvchi. 1979.
3. N. Mahmudov, A. Nurmonov. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent. O'qituvchi. 1995.
4. I. A. Karimov. Yuksak manaviyat – yengilmas kuch. – T., 2010, 83-b
5. A. N. Kononov. Grammatika sovremennogo tureykogo literaturnogo yazika. M. 1956, 78-97-betlar.
6. N.A. Baskakov. Karakalpakskiy yazık, 1 chast 1 izd-vo AN Moskva, 1956, 196-197 betlar. Shu avtor, Osootnosheniyalichnix i ukazatelnix mestoimenii v tyurskix yazıkax. Dokladı i soobsheniya AN. 1. 1956, 135-bet.
7. S.E. Malov, Pamyatniki drevnego-tyurskoy pismennosti izd. AN M. 1951, 187-198 betlar.
8. Prof. V.V. Reshetov. Ob odnom uzbekskom padeje, Tyurkologigicheskiy sbornik. 1 izd AN M. 1956 176-bet.
9. G. I. Ramstedt, Vvedenie v altayskoe yazıkoznanie, izd İn. Lit.
10. E. V. Sevortyan, Kategoriya padeja. İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurskix yazıkov, N. 1956, 45-57 betlar.
11. A. M. Sherbak, Grammaticheskiy ocherk yazika tyurskix tekstov. XX-XIII v.v. iz vostochnogo Turkestana, izd AN M. 1961, 78-91 betlar.
12. Prof. A. K. Borokov, İz materialov dlya istorii uzbeskogo yazika, Tyurkologicheskiy sbornik İzd-vo AN M. 1956 74-78 betlar.
13. A.G. G'ulomov, O'zbek tilida kelishiklar, O'zFa asarlari Toshkent, 1941, Filologiya I Ikitob 5-85 bet.
14. Faxri Kamol, O'zbek orfografiyasi haqida O'quvpeddavnashr, Tosh. 1957 32-35 bet.
15. Sh. Shoabdurahmanov, O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari, Tosh 1962. 141g'150 bet.
16. F. Abdullayev, Kelishik affikslarining genezisiga doir. “O'zbek tili va adabiyoti masalalari” jurnali, 5-son 1961 27-bet.
17. K. Karimov, Kategoriya padeja v yazıke “Kutadgu bilig”, Avtoref. Kand. Diss. Tosh 1962.